

CAPÍTOL 1.

PLANTEJAMENT DEL PROBLEMA I PRESENTACIÓ DE LA INVESTIGACIÓ

1.1. Definició del problema

La qüestió de l'estudi del medi com a espai d'experimentació i com a escala d'anàlisi és un fil vermell que recorre la història de l'ensenyament de les ciències socials.

En les dues darreres dècades, empesos pels canvis en profunditat que experimenten les nostres societats, el pensament social, el pensament geogràfic i el pensament pedagògic han realitzat canvis de gran envergadura que actuen de manera coordinada i sistèmica sobre les pràctiques educatives. La intensitat i profunditat d'aquests canvis fan que puguem parlar d'una ruptura sociològica, una ruptura geogràfica i una ruptura pedagògica que qüestionen i alteren tant la manera com l'escola es relaciona amb el seu entorn proper, com les necessitats dels alumnes pel que fa al coneixement d'allò que tenen físicament més a prop.

En aquest context, el problema que em plantejo en aquesta tesi és quin paper té l'estudi del territori físicament proper a l'alumne, el medi local, per a la construcció del coneixement social a l'E.S.

1.1.1. La dimensió espacial del currículum de Ciències Socials

En el moment actual, en què la didàctica de les Ciències Socials com a àrea d'investigació està en procés de construcció, sembla interessant intentar emmarcar la tesi en un àmbit d'investigació concret i definir el

seu marc des del punt de vista de la línia i projecte d'investigació de les quals podria formar part¹.

Una primera aproximació als dissenys curriculars i llibres de text de més ús permet distingir entre diferents al·lusions a l'espai, que sovint apareixen confoses i poc explícites. Com a mínim podem distingir tres enfocaments possibles de la qüestió espacial: l'espai com a concepte geogràfic, l'espai relacionat amb els procediments de la seva representació i finalment l'espai com a dimensió espacial del currículum.

En primer lloc, es pot considerar la conceptualització de l'espai en les diferents dimensions en què la considera i analitza la geografia. Això voldria dir la contemplació en els continguts de l'àrea, d'aspectes com contorn, territori delimitat, localització de factors, escenari de fluxos, àrea de distribució de fenòmens. La major o menor presència d'aquestes dimensions espacials en el currículum depèn i exemplifica el tipus de geografia que s'hi ensenya².

En segon lloc, és molt freqüent que la presència de l'espai als currículums s'assimili a un contingut procedimental que ens remet a la

¹ Per aquesta tasca em referiré al plantejament realitzat per J. Prats. A **PRATS, J.** 1997 'La investigación en la didáctica de las Ciencias Sociales. Notas para un debate deseable', in ASOCIACIÓN UNIVERSITARIA DE PROFESORES DE DIDÁCTICA DE LAS CIENCIAS SOCIALES (ed.) *La formación de profesorado y la Didáctica de las Ciencias Sociales*: Diada Editora.; i a **PRATS, J.** 2002 'La "Didáctica de las Ciencias Sociales" en la universidad española: estado de la cuestión', *Revista de Educación* 328: 81-96.

² Una mostra de projecte que treballa l'espai en aquest sentit és el ja clàssic **COLE, P. J., BEYNON N. J.** 1969 *New ways in Geography*, London: Blackwell., traduït i adaptat a Catalunya a **COLE, P. J., BEYNON N. J.** 1978 *Iniciación a la geografía. Ejercicios de análisis territorial*, Barcelona: Editorial Fontenella. Traducció i adaptació **ALEGRE, P., BENEJAM P., TORRENTS A.**

seva mesura i representació, al coneixement i comprensió de la cartografia i, per tant, de conceptes com punt de vista, escala, orientació, localització, signes convencionals, etc³.

Finalment, podem considerar allò que en aquest treball anomenarem la dimensió espacial del currículum, és a dir, els àmbits territorials en els quals es projecten, o sobre els quals s'investiguen, els continguts conceptuals, fets i problemes que són objecte d'estudi. En aquest aspecte caldrà considerar tant els llocs i les àrees com les escales.

El problema que planteja aquest treball es refereix a aquesta darrera accepció. En aquest sentit l'espai és una qüestió clau de la didàctica de les Ciències Socials. En primer lloc, perquè la decisió dels àmbits territorials que es prenen com a referència dels problemes i conceptes que es volen ensenyar, constitueix l'entramat bàsic que, juntament amb el temps, dóna al ciutadà les coordenades de la comprensió del món. En segon lloc, perquè en funció d'aquestes opcions, es poden arbitrar

³ Sobre aquest aspecte és sobre el que podem trobar més reflexió, recerca i propostes d'innovació. També sol ser el que es troba més explicitat en moltes propostes didàctiques i projectes curriculars. Des de la didàctica de la geografia han treballat sobre ell el grup de Montpeller : **FERRAS, R. C., M.** 1987 *Cartes et modèles à l'école*, Montpeller: GIP Reclus.; **CLARY, M.** 1995 "Els models gràfics en la construcció de conceptes geogràfics", *Documents d'Anàlisi Geogràfica* 27: 17-36. A Catalunya cal destacar els treballs de Pilar Comes, **COMES, P.** 1993 'La representació gràfica de l'espai i l'ensenyament de la geografia. Una proposta de selecció i seqüenciació de les habilitats cartogràfiques per l'ensenyament obligatori. Tesi Doctoral.' *Departament de Geografia.*: Universitat Autònoma de Barcelona.; i **COMES, P.** 1997 'La enseñanza de la geografía y la construcción del concepto de espacio', in PAGES, J. y BENEJAM, P., (ed) *Enseñar y aprender ciencias sociales. Geografía e Historia en la secundaria.*, Barcelona: Horsori/ ICE Universidad Autònoma de Barcelona. L'evolució de la representació de l'espai en els nens, també s'ha investigat molt des de la psicologia evolutiva i cognitiva; posem per exemple proper la tesi d'Elena Martin: **MARTIN, E.** 1985 'La representación espacial del entorno en los niños. Una comparación entre el medio urbano i el medio rural. Tesis doctoral.': Universidad Complutense de Madrid.

estratègies d'ensenyament-aprenentatge que posin, o no, en joc l'experiència directa dels alumnes. Finalment perquè el tractament que es fa de l'espai expressa el tipus de discurs geogràfic que s'articula a través del discurs didàctic.

La dimensió espacial del currículum, entesa com a conjunt de decisions referents als llocs, àrees i escales a les quals es projecten els fets, conceptes i problemes socials estudiats com a continguts de la matèria de Ciències Socials, és una qüestió clau referent al disseny i desenvolupament curricular i, per tant, la seva investigació hauria de formar part de la línia d'investigació sobre temes de disseny i desenvolupament curricular.

La rellevància d'aquesta qüestió en la didàctica de les Ciències Socials es justifica com ja hem vist per la centralitat del concepte d'espai en geografia i, a més a més, pel fet de ser una dimensió transversal a les Ciències Socials en la qual convé establir criteris didàctics que ajudin a prendre decisions, tant pel que fa a l'espai del temps en història, com pel que fa al temps de l'espai en geografia, entenent que és precisament aquest caràcter transversal i interdisciplinari de l'espai el que el pot convertir en un dels elements estructuradors de l'àrea.

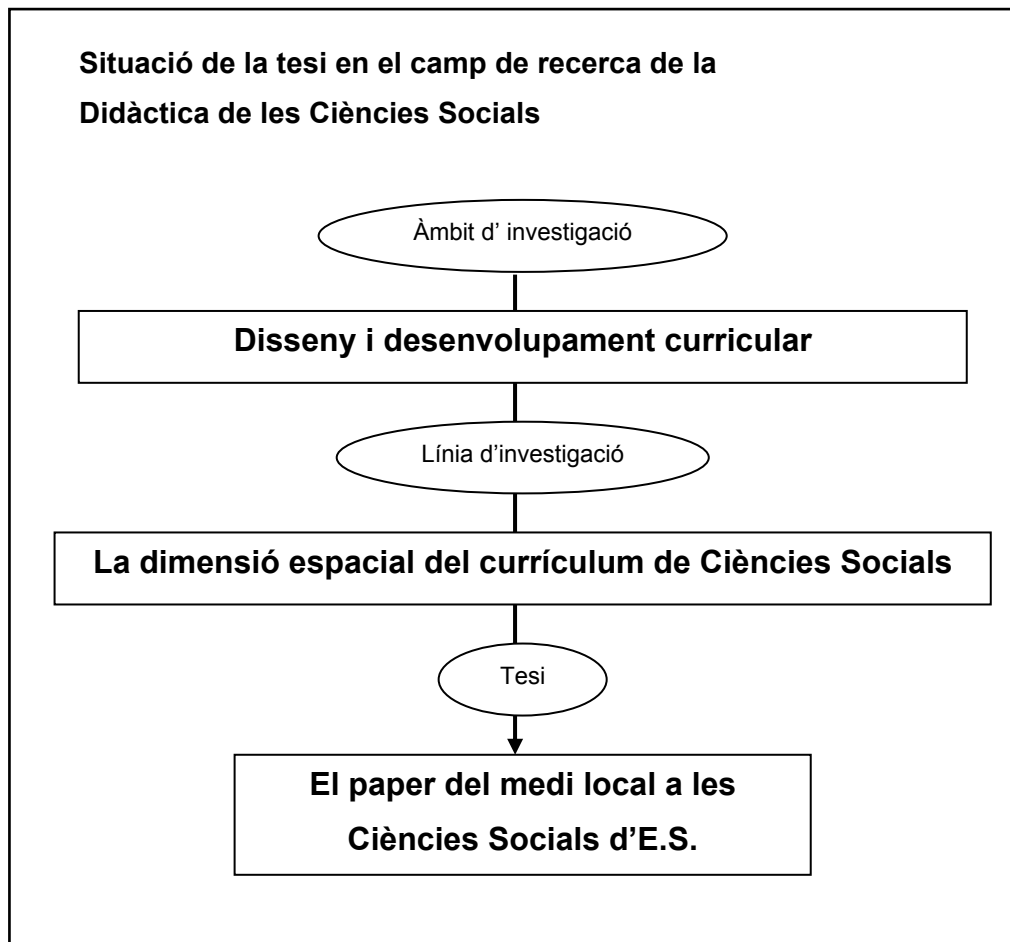
D'altra banda la investigació sobre aquesta temàtica és pertinent donat que, tot i que com a línia d'investigació no ha estat molt desenvolupada, la geografia, i la didàctica de les Ciències Socials ens ofereixen noves aportacions que permeten revisar la qüestió en funció de les finalitats de l'aprenentatge i l'educació.

La didàctica de les Ciències Socials està desenvolupant un nou discurs que trenca amb la tradició que considerava la dimensió espacial com a criteri de seqüenciació curricular i establia àmbits concèntrics de desenvolupament, de radi creixent en funció de l'edat dels alumnes.

Aquest model ha estat fortament qüestionat. En primer lloc perquè la seqüenciació no depèn dels llocs i escales estudiats, sinó del tipus i grau de dificultat del coneixement, en funció del nivell d'abstracció, complexitat i especificitat a què es presenti el contingut. En segon lloc perquè cada concepte, fet o problema té una escala pròpia de significació i la seva comprensió requereix una anàlisi espacial complexa que implica els diferents llocs i escales que intervenen en la seva determinació. Finalment s'apunta que en la definició de la dimensió espacial intervenen factors vinculats a les finalitats educatives de l'aprenentatge social, ja que aquesta tria no és neutral respecte a elements de filiació, pertinença i responsabilització social i, per tant l'opció per una dimensió espacial explicita una opció de valors.

Aquests arguments apunten a la possibilitat i interès de definir una línia d'investigació sobre la dimensió espacial del currículum de Ciències Socials que podria generar investigacions i estudis d'índole diferent: estudis lligats al desenvolupament del currículum, elaboració i avaluació de prototips i dissenys didàctics, així com estudis sobre les conseqüències del procés didàctic a l'aula i al centre docent, i també les seves repercussions en l'acció social i el comportament extraescolar dels alumnes.

És en el marc d'aquesta línia d'investigació hipotètica, que la qüestió sobre la participació i la funció del medi local en la dimensió espacial del currículum de Ciències Socials d'Educació Secundària pren sentit, en tant que part d'un sistema més ampli.

1.1.2. El paper del medi local a la dimensió espacial del currículum de les Ciències Socials

Aquest nou discurs didàctic sobre la dimensió espacial del currículum no és extern a les noves formes de conceptualització de l'espai que ha generat la globalització. Una nova manera d'entendre la dialèctica entre allò que és global i allò que és local, replanteja el paper del medi local en la construcció del coneixement social: el mateix concepte de medi local entra en qüestió, si més no pel que fa a la seva component territorial; d'altra banda deixa de tenir sentit la seva atribució exclusiva i

excloent a l'Educació Primària; i en tercer lloc, la demanda creixent de que l'aprenentatge afavoreixi la formació d'actituds cíviques de responsabilització i participació social, tant en els infants com en els adolescents, revaloritza els vincles entre l'aprenentatge de les ciències socials i el context d'experiència social que viuen els alumnes.

En aquest marc conceptual es planteja a la investigació un gran nombre de preguntes:

- Quin paper ha de tenir el medi local en el currículum de Ciències Socials? Per què? A quines edats?
- Quina relació s'estableix entre el coneixement i la comprensió dels fets socials a escala local i la dels fets socials a escala global?
- Com es relaciona aquest coneixement amb l'educació per la democràcia?
- Quin paper hi tenen les sortides escolars?
- Quina diferència hi ha entre l'aprenentatge social elaborat a partir de l'experiència directa i el que s'elabora a partir de l'experiència tecnològicament mediada en entorns virtuals?

Aquest conjunt de preguntes, i moltes altres que s'hi podrien afegir, defineixen un camp de recerca pertinent però poc abastable per la seva amplitud, en l'espai de realització d'una tesi doctoral.

És per això que, tenint aquest marc ampli de recerca com a context em proposo com a tema d'estudi el paper del medi local a les classes d'E.S. a partir de l'observació del pensament i les pràctiques d'un grup de professors acreditats, pel que fa a la seva qualitat professional.

Aquest plantejament em permetrà:

- Definir millor el medi local pel que fa a la seva conceptualització didàctica i educativa
- Esbossar un model d'anàlisi de la dimensió espacial de les pràctiques educatives
- Explorar les concepcions del professorat estudiat respecte a la dimensió espacial de les seves unitats de programació, la representació que hi té el medi local i la seva justificació didàctica i educativa.
- Proposar un model espacial per a l'estudi del medi local a Educació Secundària

1.2. Presentació de la investigació

1.2.1. La pregunta inicial, les qüestions derivades i objectius de la recerca

A nivell d'esquema de recerca, el problema plantejat es concreta en la següent pregunta inicial.

Segons un grup de professors amb una trajectòria professional destacada ⁴ , quin és el paper de l'estudi del medi local en la construcció del coneixement social a les classes d'Educació Secundària?
--

Respecte a aquesta pregunta la tesi pretén aportar informació rellevant i contrastada respecte a les següents qüestions que a la vegada conformen els objectius de la recerca:

⁴ Més endavant s'expliciten els criteris de selecció dels professors (Veure Capítol 10 El mètode d'investigació p. 297)

1. Quin concepte tenen els professors⁵ del paper del medi local a les classes d' E.S.
2. Quina dimensió espacial (llocs i escales) utilitzen en les seves unitats de programació
3. Quines relacions estableixen entre les diferents escales d'anàlisi que utilitzen
4. Quan, com i per què utilitzen l'escala local
5. Quin tipus de relació s'estableix entre l'escala d'anàlisi utilitzada i els exercicis que els alumnes realitzen
6. Quina tipologia es pot establir en l'ús didàctic del medi local

1.2.2. L'àmbit de la recerca

Tot i que les qüestions d'espai i escala es relacionen més amb la geografia que amb la història i les altres ciències socials, l'àmbit de la recerca són les Ciències Socials com a àrea de coneixement en què s'estructura el currículum.

Aquesta decisió es sustenta en diferents motius. En primer lloc pel fet que les decisions sobre la dimensió espacial de la proposta didàctica són rellevants tant a l'ensenyament de la geografia com al de la història i a les altres ciències socials: hi ha un espai del present i un espai del passat que es revela com a marc de l'aprenentatge social; cada temps crea el seu espai, així com cada espai respon a un temps determinat. És precisament aquesta relació espai-temps la que podria arribar a ser un dels elements transversals d'estructuració de l'àrea.

⁵ Tot i assumint la necessitat de visualitzar la presència femenina, utilitzaré el terme "professors" per a designar el grup estudiat, per tal d'evitar l'artificialitat de repetir professors i professores cada vegada i perquè, en aquest cas, el terme "professorat" resulta massa genèric i inespecífic per designar al petit grup de professors i professores en concret que estudiaré.

En segon lloc perquè, com es veurà més endavant, en els plantejaments didàctics sobre el coneixement del medi sovint s'han conjugat plantejaments referits a una i altra matèria sense distinció⁶.

S'ha de dir però que, tant per la major especificitat del concepte d'espai respecte a la geografia, com per la meua formació com a geògrafa, la part teòrica es recolza fonamentalment sobre la geografia i també sobre el que la seva didàctica específica ha aportat a la didàctica de les ciències socials.

1.2.3. Les hipòtesis de treball

Les hipòtesis inicials del treball poden resumir-se en aquestes quatre afirmacions:

1. A les classes de Ciències Socials d' E.S., la dimensió espacial de les unitats de programació ha de combinar i relacionar diferents escales d'anàlisi.
2. En aquest esquema multiescalar, l'estudi del medi local té un paper important en la construcció del coneixement social a E.S.
3. La presència del medi local en les Ciències Socials d'E.S. supera el concepte d'estudi de la localitat o estudi d'allò proper, per atènyer un nou concepte d'estudi social localitzat, centrat en l'aprenentatge de conceptes, fets i problemes científicament significatius i socialment rellevants a escala planetària. Aquestes qüestions objecte d'estudi s'analitzen en la seva espacialitat diferencial i s'articulen de manera científicament rigorosa, amb l'esdevenir de la vida quotidiana a la localitat.

⁶ De fet, com es veurà en el desenvolupament de la recerca, els professors i les professores fan referència a la seva pràctica docent sense distingir per disciplines, fet que corrobora aquesta decisió, tot i que, com veurem també més endavant, això no vulgui dir que hi hagi una vertadera integració curricular de les disciplines.

4. La importància que aquest estudi social localitzat impliqui el medi local propi es justifica bàsicament per la necessitat que l'aprenentatge del coneixement social serveixi a l'educació per la democràcia i la participació.

1.3. Estructura de la tesi i epítome del marc teòric

A banda d'aquest capítol introductorí que serveix de presentació general, he estructurat el treball en tres parts, un apèndix i annexos . A la primera es segueix l'evolució del concepte de medi i la seva justificació en la història del pensament pedagògic i didàctic fins arribar a les acaballes del S. XX. A la segona part s'analitzen les ruptures finiseculars des de la perspectiva sociològica, pedagògica i del pensament geogràfic per veure la seva incidència en la dimensió espacial del currículum de les concepcions didàctiques més recents. A, a la tercera part es presenta la recerca sobre el paper del medi local al pensament i les pràctiques d'un grup de professors de Ciències Socials de Secundària Obligatoria. Finalment es presenta un apèndix que recull les aportacions i línies de futur que es desprenen de les conclusions de la recerca.

Per completar aquesta visió inicial de la tesi convé plantejar aquí el fil conductor del marc teòric que ha d'enriquir, sustentar i justificar aquesta recerca.

A la didàctica de la geografia, l'estudi del medi, entès com l'estudi del territori físicament proper a l'alumne, té una llarga tradició que es recolza per una banda en l'experiencialisme i per l'altra en l'educació per la democràcia i la participació.

El coneixement del medi i l'aprenentatge a partir de l'entorn han estat trets definidors de l'escola de la modernitat. El debat sobre l'aprenentatge s'ha construït sobre el binomi realitat- representació, de manera que l'observació s'ha considerat la base de la comprensió, l'experimentació l'estímul necessari per fer néixer el pensament i l'estimació el millor requisit per la valoració.

Si bé la característica essencial de l'escola és fer abstracció de la realitat per formalitzar el coneixement, li cal retornar a aquesta realitat per oferir als aprenents la matèria sensible sobre la qual elaborar el pensament. I serà en el medi proper on les Ciències Socials trobaran aquesta realitat sobre la qual construir el pensament.

El corrent de pensament que relaciona **experiència i aprenentatge** discorre en paral·lel al debat sobre **experiència i construcció del coneixement** que es dona en el camp de la filosofia i de la filosofia de la ciència. Tant en la teoria de l'educació com en la teoria de la ciència, trobem autors que contempen un **doblet paper de l'experiència**. Per una banda l'experiència és l'activitat prèvia a la representació del món i per l'altra és l'activitat necessària per construir un coneixement que permeti intervenir i transformar el món.

Aquest corrent experiencialista té una gran influència en les reflexions i les pràctiques didàctiques que arriben fins a ben avançat el segle (Capítol 2).

A Catalunya i a Espanya el punt de ruptura que va suposar als anys setanta l'aparició de les noves geografies no arriba amb força fins a finals dels anys vuitanta quan, en el marc de l'experimentació de la reforma educativa es dona simultàniament una institucionalització del coneixement del medi i l'aparició de la seva crítica teòrica. Aquesta situació incideix en el debat teòrico-pràctic de la comunitat educativa (Capítol 3) i en la dimensió dels dissenys curriculars (Capítol 4).

Als nostres dies es produeix una triple ruptura, sociològica, pedagògica i epistemològica que convida a una nova reflexió respecte al paper del medi local en la construcció del coneixement social.

La primera **ruptura, de caire sociològic**, la trobem en el pas de la societat industrial a la societat de la informació i com a conseqüència, doble i encadenada, tenim d'una banda els canvis que la globalització, les noves tecnologies i el capitalisme postfordista han introduït en el sentit de les dinàmiques locals-globals i, per l'altre, en la manera com els alumnes configuren les seves experiències en el marc d'aquesta nova societat.

Durant les dues darreres dècades la revolució tecnològica ha definit una ruptura en **l'experiència espontània** dels alumnes. D'una banda, la irrupció a la societat dels mitjans de comunicació i de la informàtica ha substituït, en quantitat i en qualitat, moltes experiències directes per **experiències mediades tecnològicament**. D'altra banda, els fenòmens de metropolinització de la població fan que un percentatge molt elevat d'alumnes visqui en una situació d'aïllament que deteriora la seva autonomia i empobreix les seves **experiències directes**. (*Capítol 5*).

A redós d'aquests canvis socials, tant des de la sociologia de l'educació, com des de la pedagogia es reclama una **pràctica educativa centrada en els valors**, que confereixi als alumnes un coneixement científic com a representació del món i també com a una teoria de l'acció que orienti moralment la seva conducta. **L'educació per la ciutadania democràtica** suposa posar l'accent de l'educació a l'escola en les funcions axiològiques i teleològiques de l'aprenentatge, i si això és cert per a tot aprenentatge, esdevé central en el cas del **coneixement social**.

Un enfocament **racionalista** d'aquesta educació per la ciutadania i la democràcia no permet separar els processos d'elaboració conceptual dels processos d'elaboració de pautes de conducta.

L'educació en valors no és tant un nou contingut a afegir a l'escola, com una dimensió que convida a repensar tots els aspectes de l'aprenentatge i especialment els de les Ciències Socials, des d'una prioritat diferent.

Així trobem una segona ruptura, la ruptura pedagògica, referida a l'educació per la democràcia i la ciutadania (*Capítol 6*).

Finalment, paral·lelament a aquests fenòmens sociològics i educatius, s'han produït importants canvis epistemològics en la **manera en què la geografia conceptualitza l'espai**. Aquesta evolució, que respon a l'emergència de nous paradigmes geogràfics, representa i interpreta els canvis que el capitalisme tardà configura en la societat postindustrial. Entre aquests, el fenomen de la globalització de l'economia dona un nou sentit a la **interacció local – global** i fa aparèixer una **nova geografia regional** que reclama un nou protagonisme de l'espai en la teoria social i una **revalorització de l'escala local**.

Així trobem en tercer lloc una ruptura epistemològica que es perfila a partir del canvis amb què la geografia i les altres ciències socials conceptualitzen l'espai (*Capítol 7*).

Com a efecte d'aquesta triple ruptura, estem assistint a l'emergència d'un nou pensament en la didàctica de les ciències socials que va dibuixant noves perspectives pel que fa a la dimensió espacial del currículum, que revaloritzen el medi local en un esquema multiescalar. (*Capítol 8*). Aquesta nova perspectiva, que supera definitivament l'escala d'anàlisi com a criteri de seqüenciació, comporta una nova situació de l'espai en el disseny didàctic com a dimensió de la unitat didàctica en el procés de desenvolupament curricular (*Capítol 9*).